

PL ISSN 0551-3790

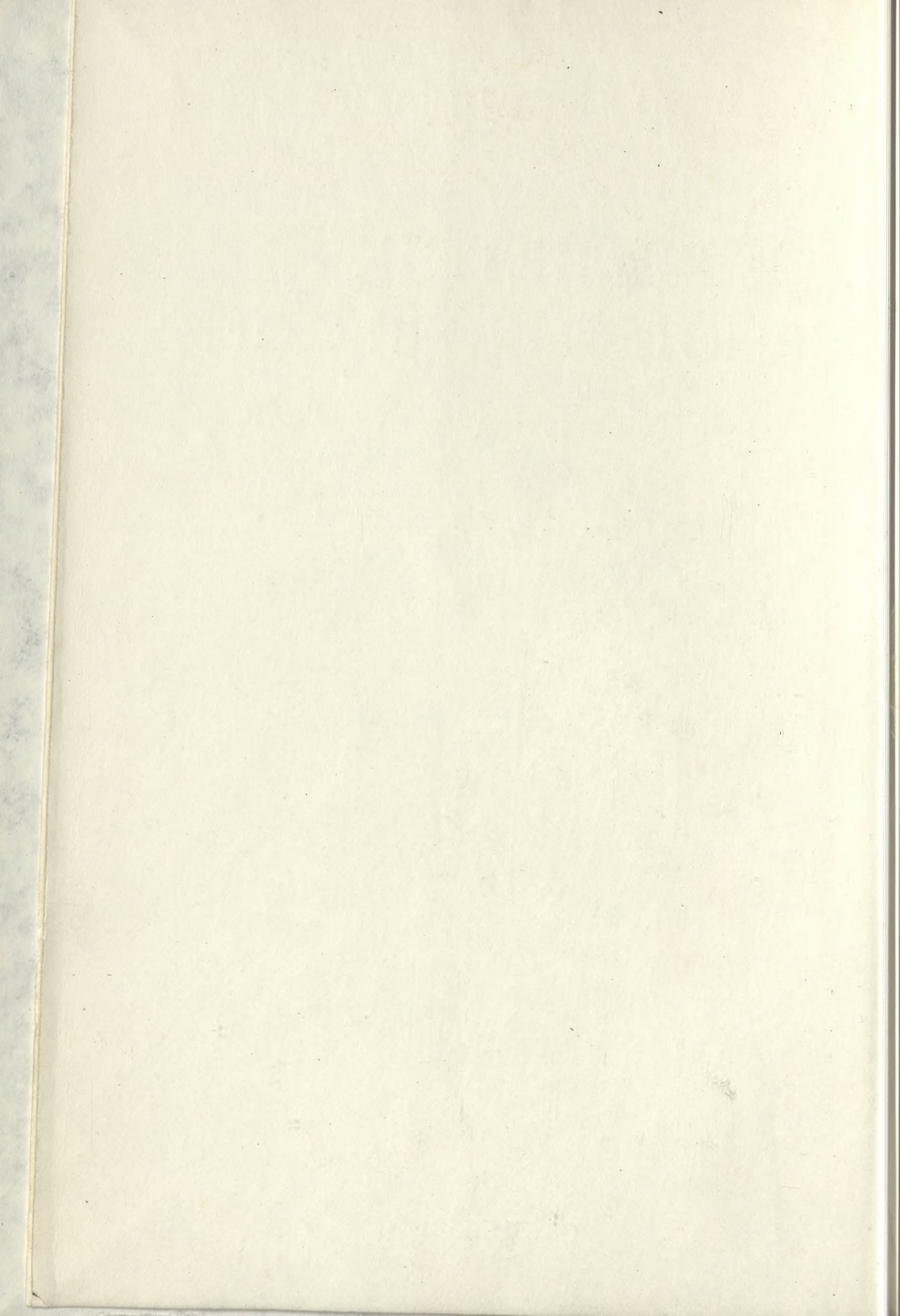
POLSKA AKADEMIA NAUK BIBLIOTEKA KÓRNICKA

PAMIĘTNIK BIBLIOTEKI KÓRNICKIEJ

ZESZYT 21

OSSOLINEUM

PAMIĘTNIK BIBLIOTEKI KÓRNICKIEJ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

P O L S K A   A K A D E M I A   N A U K
BIBLIOTEKA KÓRNICKA

PAMIĘTNIK
BIBLIOTEKI KÓRNICKIEJ

ZESZYT 21

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1986

RADA REDAKCYJNA

Helena Chłopocka, Ryszard Marciniak, Gerard Labuda, Jerzy Wiślocki

REDAKTOR

HELENA CHŁOPOCKA

ADRES REDAKCJI

Biblioteka Kórnicka PAN, 61-772 Poznań, Stary Rynek 78
Pałac Działyńskich, tel. 548-44

Cz 21649 / 21
1986

P.Dz. K316

Redaktor Jolanta Kondro

Redaktor techniczny Alicja Januszczak

© Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo, Wrocław 1986

Printed in Poland

1124 a 1986

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1986.
Nakład: 600 egz. Objętość: ark. wyd. 20,70; ark. druk. 16; ark. A₁-21.
Papier druk. sat. kl. III, 80 g, 70 × 100. Oddano do składania
1985.09.12. Podpisano do druku 1986.01.17. Druk ukończono w lu-
tym 1986. Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 3391/85. R-12.
Cena zł 310.—

ROZPRAWY I ARTYKUŁY

Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej
1986 z. 21
PL ISSN 0551-3790

ZOFIA ZIERHOFFEROWA

KÓRNIK — ZNACZENIE I HISTORIA NAZWY

Nazwa leżącego blisko Poznania miasteczka *Kórnik* znana jest w Polsce jako siedziba Biblioteki Kórnickiej. Dla wielu poznaniaków i mieszkańców Wielkopolski, a także turystów z innych stron, nazwa *Kórnik* utożsamia się ze znajdującym się w miasteczku zamkiem, będącym największą atrakcją muzealną tego typu w okolicach Poznania.

Nazwa *Kórnik*, która jest tu przedmiotem zainteresowania, wygląda tajemniczo, gdyż nie kojarzy się w tej postaci ortograficznej z żadnym wyrazem pospolitym. Z pewnością więc będzie dla czytelnika rzeczą interesującą, jak nazwę tę zapisywano w przeszłości. Oto jej wybrane przekazy źródłowe: de *Cornik* 1362, de *Curnik* 1364, de *Kurnik* 1365, de *Kurnyk* (1366) 1534, de *Curnyk* 1367, de *Cornik* ... de *Curnik* 1382, de *Kurnik* 1388, *Cursniky* 1396, de *Curniki* 1400, in *Kornik* ... in *Curnik* 1426, *Kurnyk* 1499, *Curnyk* 1510, *Kurnik* opp. 1576, *Kornik* opp. 1578, *Kurnik* 1618 - 1620, *Kurnik* 1674, *Par. Kurnik* ... Miasteczko *Kornik* 1789, *Kurnik* lub *Kórnik* 1883, *Kórnik* 1921¹.

Taki stan rzeczy wymaga wyjaśnienia, która z form *Kornik* czy *Kurnik* była pierwotna, a co za tym idzie, z jaką rodziną wyrazów pospolitych należy wiązać omawianą nazwę. Pierwszą próbę ustalenia jej pierwotnego brzmienia podjął L. Malinowski². Autor ten opowiedział się za formą *Kornik* jako pierwotną, uznając nazwę za etymologicznie pokrewną nazwom miejscowym *Kornica* w woj. kieleckim, gm. Końskie i *Stara Kornica* w woj. białkopodlaskim, gm. Stara Kornica oraz *Korniczany* (dziś nie istniejąca osada) w dawnym pow. opatowskim.

Znacznie bardziej szczegółowe opracowanie przynosi artykuł poświę-

¹ Przytoczone zapisy pochodzą z kartoteki materiałowej Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Ziemi Polskich w Średniowieczu Instytutu Historii PAN w Poznaniu oraz z maszynopisu nie opublikowanej pracy J. Majchrowskiego pt. *Nazwy miejscowe dawnego województwa kaliskiego*.

² L. Malinowski: *Studia nad etymologią ludową*. „Prace Filologiczne” R. 1: 1885 s. 317.

cony Kórnikowi napisany przez E. Mośkę³. Rozważył on na nowo podstawowe dla tej nazwy pytanie, dotyczące pierwotności formy z *-o-* czy też z *-u-*. Jak słusznie zauważa autor, historyczny rozwój fonetyczny nie pozwala na takie rozstrzygnięcie. Historycznie możliwa była zmiana *Kórnik* $\geq$ *Kurnik* jako przejaw fonetycznego procesu przejścia $o + R \geq u + R$, który występuje masowo w dawnej polszczyźnie, np.: *marmor* $\geq$ *marmór* $\geq$ *marmur*, *forta* $\geq$ *fórta* $\geq$ *furta*. Proces ten jednak pociągał za sobą zjawisko przeciwne, tzn. przechodzenie pierwotnego $u + R \geq o + R$, np.: imię *Urszula* znane jest również w przeszłości w postaci *Orszula*. W tej sytuacji Mośko odwołuje się do argumentu statystycznego, że w zachowanych zapisach znacznie przeważa forma zawierająca *-u-* niż *-o-*. Od siebie dodam, iż jeszcze ważniejszą rzeczą jest fakt lepszego, jak się wydaje, przystawiania nazwy w formie pierwotnej *Kurnik* do nazewnictwa miejscowego Polski.

E. Mośko idąc za ustną opinią S. Urbańczyka zaliczył nazwę *Kurnik* do kategorii znaczeniowej nazw służebnych, która pochodzi od określeń wykonywanych obowiązków poddanej ludności na rzecz grodów lub dworów książęcych. W naszym wypadku oznaczałoby to ludność zajmującą się hodowaniem kur czy ogólniej — ptactwa domowego i składania z niego danin na rzecz właścicieli czy władców.

Poza przedstawionymi tu ogólnie wynikami dociekań E. Mośki etymologię nazwy podali jeszcze K. Rymut⁴ i S. Rospond⁵. Obaj autorzy przyjęli za pierwotną formę *Kurnik*, jednak dopatrywali się w niej znaczenia przenośnego wyrazu *kurnik*. K. Rymut potraktował nazwę jako pejoratywne określenie znajdującego się tam zamku, przeniesione następnie na całą osadę. S. Rospond natomiast widział jako początek osady „lichą chatynkę”, która służyła za schronienie rybakom łowiącym w pobliskim jeziorze ryby, nazwaną pogardliwie kurnikiem, która to nazwa utrwałała się następnie dla całej osady.

Z przytoczonych opinii, jeśli idzie o znaczenie etymologiczne nazwy *Kórnik*, najbliższy prawdy wydaje się pogląd E. Mośki. Na poparcie hipotezy o służebnym charakterze nazwy, za którą się opowiedział ten autor, można by przytoczyć jeszcze poświadczony od XVI w. wyraz *kur-nik* (ten, który zajmuje się w gospodarstwie kurami)⁶, a więc oznaczający nazwę zawodową, związaną z hodowaniem drobiu.

Pogląd E. Mośki, że *Kórnik* był nazwą służebną, uznany przez nas za prawdopodobny, warto jeszcze uzupełnić i ewentualnie skorygować. Narzuca się mianowicie myśl, że nazwa *Kórnik* zawiera określenie ludzi niekoniecznie zajmujących się hodowlą, ale takich, którzy specjalizowali

³ E. Mośko: *O nazwie miejscowej Kórnik*. „Poradnik Językowy” 1958 s. 17-22.

⁴ K. Rymut: *Nazwy miast Polski*. Wrocław 1980 s. 119 s.v. Kórnik.

s. 165-166 s.v. Kórnik.

⁵ S. Rospond: *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*. Wrocław 1984

⁶ *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 11. Wrocław 1978 s. 579.

się w łowiectwie ptactwa leśnego, należącego do rzędu kuraków. Staropolski wyraz *kur* odnosił się bowiem nie tylko do ptactwa domowego, ale też służył na określenie ptactwa dzikiego, por. *kur pustelny* 'głuszc' ⁷ oraz *kur leśny* ⁸. Wprawdzie słowniki nie notują wyrazu *kurnik* na oznaczenie człowieka trudniącego się łowieniem głuszców, cietrzewi czy bażantów, ale interesującej wskazówki dla zrekonstruowania takiego znaczenia dostarcza nazwa nie istniejącej dziś osoby *Kuropetniki* (potem tylko nazwa lasu koło leśniczówki Drapałka, woj. poznańskie, gm. Kórnik). Nazwa ta poucza, że istniały nazwy różnych zawodów związanych z myślistwem ptasim, w ślad za daleko posuniętą specjalizacją, którą ono w przeszłości wykazywało. A więc wyraz *kurnik* mógł oznaczać nie tylko 'człowieka doglądającego drobiu w gospodarstwie', ale też 'łowcę ptactwa leśnego'.

Potraktowanie naszej nazwy jako służebnej wydawałoby się całkowicie zadowalającym jej wyjaśnieniem, gdyby nie bruździła forma liczby pojedynczej, w której nazwa występuje. Zamiast niej spodziewalibyśmy się bowiem formy liczby mnogiej, gdyż ona tworzy tę kategorię toponimów. Dochowały się wprawdzie z przełomu XIV i XV w. dwa przekazy brzmiące *Kurniki*, ale z powodu znikomej ich liczebności będziemy chyba bliżsi prawdy uznając je za postaci wtórne (które powstały pod wpływem innych nazw pluralnych, zwłaszcza służebnych) niż za reliktowe postaci pierwotne. Dla E. Mośki forma liczby pojedynczej nie stanowiła istotnej przeszkody do uznania *Kórnik*a za nazwę służebną, my jednak będziemy dalej szukać wyjaśnienia, którego by nie ograniczały także przeszkody formalne.

Tytułem próby powiązemy teraz nazwę ze znaczeniem wyrazu *kurnik* 'pomieszczenie gospodarskie dla kur' ⁹, notowanym od XVI w., a do dziś będącym w użyciu. Gdyby początki nazwy związane były z takim znaczeniem w zamierzchłej przeszłości, oznaczałaby ona coś w rodzaju średniowiecznej kurzej fermy. Znane są rzeczywiście podobne nazwy miejscowe tworzone od apelatywów oznaczających obiekty gospodarcze, np.: *Chlewiska*, *Obory*, *Stodoły*. Nazwy takie odbijały kulturę hodowlaną i rolną naszych przodków. Przynależność *Kórnik*a do tego typu nazw kulturowych, choć pod względem semantycznym nie budziłaby zastrzeżeń, to, niestety, ma znowu tę samą wadę co dwie poprzednie interpretacje: niezgodność formy w zakresie liczby.

Nie zrażeni brakiem powodzenia zaryzykujmy jeszcze inne odczytanie nazwy. Za podstawę analogii do dalszych rozważań weźmiemy teraz nazwy takie, jak *Rybnik*, *Dębnik*, *Lipnik* itp. Ich zaletą jest to, że mają formę liczby pojedynczej. Ale z kolei, jak wyjaśnić znaczenie nazwy?

⁷ F. Sławski: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. 3. Kraków 1966-1969 s. 385-386 s.v. kur 1.

⁸ *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 11 s. 572 s.v. kur.

⁹ *Op. cit.* s. 579.

Spróbujmy się najpierw zastanowić nad przykładami, które wydają się proste, a takimi są przytoczone powyżej nazwy. A więc *Rybnik* to miejsce, np. staw, w którym jest dużo ryb, *Dębnik* to miejsce, w którym znajduje się dużo dębów, a zatem *Kurnik* to miejsce, w którym jest wiele kur czy kurów. Tylko o jakim miejscu z kurami informuje ta nazwa? Odrzuciliśmy już 'pomieszczenie gospodarskie dla ptactwa domowego'. Związek nazwy z myślistwem ptasim, o którym była także mowa, tym razem przynosi chyba szczęśliwe rozwiązanie zagadki, gdyż nazwa nasza to prawdopodobnie miejsce gromadzenia się w lesie głuszców, cietrzewi lub innych kurów. Dla ówczesnego człowieka odkrycie takiego miejsca było ważne, gdyż ułatwiało zdobywanie bogactw naturalnych, do których należało ptactwo leśne. Taki związek nazwy *Kórnika* z ptasią zwierzyną wskazuje na łowiecki aspekt miejsca. Bardzo rozwinięte myślistwo ptasie, o czym świadczy rozwój wielu zawodów z nim związanych, wskazuje na ważną rolę tej działalności człowieka dla ówczesnej gospodarki. Pośrednio taki wniosek wypływa również z pracy K. Buczka¹⁰.

Ta hipoteza o przynależności *Kórnika* do nazw topograficznych znajduje poparcie w nazwie wzgórza *Kornik*, zapisanej w 1291 r.: *montis Cornichii*¹¹. Nazwa ta, jako odnosząca się do obiektu geograficznego, ma z pewnością charakter topograficzny o analogicznym znaczeniu jak nasz *Kórnik*¹². Trzeba dodać, że nazwa wzgórza przeniesiona została następnie na założoną u jego stóp osadę. Zapisy dotyczące tej osady, a następnie miasteczka *Kurnik* (dziś *Kurzętnik*) w woj. toruńskim, gm. *Kurzętnik* warto przytoczyć¹³, gdyż okazuje się, jak wiele podobieństw istniało między obiema nazwami. Nie będzie chyba bezpodstawną fantazją przypuszczenie, że również poznański *Kórnik* jest nazwą pierwotnie terenową, oznaczającą w lesie miejsce gromadzenia się kurów, przeniesioną następnie na osadę, której początki są może związane właśnie z myślistwem.

Jeszcze w kilku słowach chciałabym uzasadnić, dlaczego etymologie *Kórnika* podane przez K. Rymut i S. Rosponda uważam za mało przekonujące. Otóż przeciw łączeniu *Kórnika* z pejoratywnym znaczeniem odnoszącym się do budowli mieszkalnej dla ludzi, zwłaszcza lichego, mało obronnego zamku przemawia późne, jak się wydaje, rozpowszechnienie

¹⁰ K. Buczek: *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*. Wrocław 1958 s. 49.

¹¹ Rymut, op. cit. s. 126 s.v. *Kurzętnik*.

¹² Inaczej interpretuje tę nazwę K. Rymut, który wiąże ją z apelatywem *kurnik* 'pomieszczenie (gospodarskie) dla kur' (op. cit. s. 126 s.v. *Kurzętnik*) oraz S. Rospond, który za pierwotne brzmienie nazwy uważa *Kornik*, łączy ją z wyrazem *kora* i określa jej znaczenie 'zadrzewiona góra' (op. cit. s. 178 s.v. *Kurzętnik*).

¹³ *Kurnyk* 1361, *Kuernik* 1405, opidi *Kuynig* 1407, *Kurnig* 1414, *Kurzantnik* alias *Kurnik* 1466 Rymut, op. cit. s. 126 s.v. *Kurzętnik*.

takiego użycia wyrazu *kurnik*. Na podstawie słowników można wnosić, że pojawiło się ono nie wcześniej niż w XVII w. Brak takiego znaczenia w *Słowniku staropolskim*, nie notuje go również obszerny *Słownik polszczyzny XVI w.*, w którego źródłach niemało było okazji, by takie znaczenie się ujawniło. Po raz pierwszy zaświadczył interesujące nas znaczenie *Słownik* Lindego jednym tylko cytatem z *Votum* Sz. Starowolskiego¹⁴. Poza tym *kurnikiem* jeden raz nazwał zamek w swoich *Pamiętnikach* J. Ch. Pasek¹⁵. W dalszym ciągu notują takie użycie słowniki tzw. wileński¹⁶ i warszawski¹⁷ oraz *Słownik języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego¹⁸. Odnosi się również wrażenie, że w cytacie z Sz. Starowolskiego *kurnik* jest neologizmem semantycznym autora *Votum*, na co wskazywałby kontekst o silnym zabarwieniu emocjonalnym. Toteż wydaje się rzeczą więcej niż wątpliwą przenoszenie użycia wyrazowego, któremu ciągle towarzyszy emocjonalny ton, a zatem należącego do okazjonalnych, w tak zamierzchłą przeszłość, by mogło się stać podstawą omawianej nazwy.

I jeszcze jedno zastrzeżenie nasuwa się przeciw uznaniu *Kórnika* za nazwę o zabarwieniu emocjonalnym, które wynikałoby z łączenia jej z pejoratywnym znaczeniem 'liczy zamek' lub 'licza chatynka'. Otóż nazwy takie istnieją, ale na terenie Polski zaczynają się one pojawiać, jak wykazały dotychczasowe badania, dopiero około drugiej połowy XVI w.¹⁹, a więc znacznie później niż jest notowany *Kórnik*. Wprawdzie badania archeologiczne resztki najstarszych murów zamkowych w tym miasteczku datują na drugą połowę XIV w., a więc blisko momentu pojawienia się pierwszych dochowanych zapisów naszej nazwy, ale to nie wydaje się uzasadniać domysłu o pejoratywnej nazwie dawnego zamku i o przeniesieniu jej na osadę.

Przenośne znaczenie wyrazu *kurnik*, o którym nieco szerzej przyszło się rozwodzić, nie pozostało jednak bez wpływu na historię nazwy, ale stało się to w znacznie późniejszym czasie. Po 1918 r., kiedy ustalano formę ortograficzną nazwy, to wybór jej z dwu postaci: *Kurnik* i *Kórnik*, które były w użyciu jeszcze w XIX w., był podyktowany na pewno także chęcią oderwania nazwy od niepożądanych skojarzeń z rozpo-

¹⁴ S. B. Linde: *Słownik języka polskiego*. Wyd. 3. T. 2. PIW 1951 s. 554.

¹⁵ *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*. Red. H. Koneczna, W. Doroszewski. T. 1. Wrocław 1965 s. 361.

¹⁶ *Słownik języka polskiego*. Wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszkę, J. Filipowicza, W. Tomaszewicza, F. Czepielińskiego, W. Korotyńskiego, z udziałem B. Trentowskiego. Cz. 1. Wilno 1861 s. 567.

¹⁷ *Słownik języka polskiego*. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. T. 2. Warszawa 1902 s. 643.

¹⁸ *Słownik języka polskiego*. Red. nac. W. Doroszewski. T. 3. Warszawa 1961 s. 1311.

¹⁹ S. Hrabec: *Polskie apelatywa toponomastyczne*. „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”. T. 14: 1968 s. 324.

wszechnionym już wówczas przenośnym znaczeniem wyrazu *kurnik* 'nędzna budowla' i 'małe prowincjonalne miasteczko, odcięte od świata'. Do takich skojarzeń zresztą ani zamek, ani miasteczko nie dawały żadnego powodu. Lepiej było jednak odgrodzić się od takich podejrzeń w sytuacji, gdy współczesnemu Polakowi nasuwa się tylko pejoratywne znaczenie wyrazu *kurnik*, a myśliwski rodowód nazwy można dostrzec tylko poprzez rekonstrukcję archaicznych już warstw języka.

KÓRNIK. THE MEANING AND THE HISTORY OF THE NAME

Summary

Analysing four etymological possibilities, the author has concluded that the most likely association of the name *Kórník* (originally *Kurník*) was with the reconstructed appellative *kurník* in the meaning 'gathering place of birds belonging to the gallinacean family (Phasianidae) like wood grouses, black grouses, pheasants, etc.' According to the author, less probable is the connection of the name *Kórník* with the known appellative *kurník* in the meaning: 1. 'man taking care of domestic birds', 2. 'farm building for hens', or with the reconstructed appellative *kurník* in the meaning 'a hunter hunting birds of Phasianidae family'.

After 1918, the spelling of the name was determined in the form of *Kórník*. The choice of the form with *ó* from the two forms: *Kurník* and *Kórník* (which were in use in the 19th c.) was dictated by the desire to detach the name from the undesirable associations with the figurative meaning of the word *kurník* denoting 'a shabby buildin' and 'a small provincial town cut off from the world'.